

УДК 70.012:[739:2-526.65(1-751.3)(045)]

Ус Вікторія Феліксівна¹ к.т.н.,
Національний авіаційний університет, Україна
E-mail: Yc0869@gmail.com

ХУДОЖНІЙ МЕТАЛ У ПРАВОСЛАВНИХ НАДГРОБКАХ ЛУК'ЯНІВСЬКОГО МЕМОРІАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА М. КИЄВА

Анотація: Проаналізовано зразки мистецтва художнього металу, сакральні пам'ятки Лук'янівського меморіального заповідника, багато з яких перебуває в залишковому стані. Здійснено детальний опис металевих зразків. Розглянуто їхні стилеві, композиційні та семантичні риси, процеси виготовлення шляхом ковальства, чавунного і бронзового литва, скульптури з металу. Підтверджено, що художньо-декоративні і конструктивні форми надгробків з металу являють собою унікальні зразки української сакральної культури. Підкреслено спільність їх композиційних і технологічних якостей з металевими виробами, що оздоблювали садово-паркові композиції, інтер'єри, фасади міських будівель. Акцентовано увагу на особливості розвитку православних надгробних пам'ятників зазначеного періоду. Побіжно висвітлено еволюційні зміни у розвитку сакрального мистецтва, зокрема конструктивних, технологічних та художніх уподобань даного періоду під впливом чинників національних тенденцій.

Ключові слова: мистецтво художнього металу, малі архітектурні форми, надгробок, сакральна меморіальна пластика, композиційні особливості, стилеві риси.

Постановка проблеми. Історично сталося так, що некрополі були своєрідними осередками не лише особистої, а й загальнокультурної пам'яті. В Україні одним із місць поховання є розташований у Києві Лук'янівський некрополь, що нині має статус пам'ятки архітектури. Переважна кількість поховань – це православні надгробки – найменш досліджені пам'ятки сакрального меморіального мистецтва. Чимало пам'ятників Лук'янівського меморіального заповідника є вишуканими

¹ © Ус В.Ф.

творами художнього металу. Незважаючи на існування дослідницької уваги до зразків художнього металу, питання наукового обґрунтування прикладних і художніх аспектів проектування надмогильних пам'ятників та їх окремих елементів з металу й дотепер залишаються розглянутими фрагментарно.

Особливу тривогу викликає питання невизначеності законодавчого підґрунтя щодо вивчення і збереження пам'ятників такого роду, неефективності державного контролю над проведенням відновлювально-реставраційних робіт, відсутності наукових методик професійного застосування художнього металу в проектуванні й будівництві пам'ятників. Як відомо, час існування металевих виробів просто неба без належного догляду обмежений. Вони втрачають автентичний вигляд, псуються, видозмінюються і поступово зникають.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Метал завжди використовувався, як один із основних матеріалів в архітектурі – для акцентування стильових особливостей, збагачення пластики фасадів, слугував матеріалом для створення виробів побутового та господарського призначення: з нього вироблялися арки, ворота, садові огорожі, флюгери, ліхтарі тощо [6; 9]. Починаючи з XVIII ст. і дотепер метал використовувався в сакральній меморіальній пластичності для виконання композицій та їх окремих елементів – надмогильних плит, колон, скульптурних форм, хрестів, огорож.

Малі архітектурні форми вже близько століття досліджуються науковцями. Розвідки на цю тему здійснювалися І. Косаревським [7], Г. Грубе [4] та багатьма іншими. У 1980-х — 1990-х рр. вийшли друком праці вітчизняних мистецтвознавців, у яких розглядається спадщина українського ковальства. Так, ґрунтовним дослідженням у цьому напрямку стала кандидатська дисертація, В. Могилевського. Різномічні питання окресленої проблеми отримали висвітлення в працях дослідників А. Будзана, М. Головатого, В. Маланчука, О. Марінченка, О. Мінжуліна, М. Станкевича та інших [1; 2; 9; 14; 10; 12]

Незважаючи на інтерес до теми художнього металу прикладні та художні аспекти проектування сакральних зразків малої архітектури, їх окремих елементів з металу й дотепер

залишаються розглянутими фрагментарно. У науковій літературі обмаль систематизованих відомостей щодо використання цього матеріалу в сакральних спорудах і некрополях міста.

Мета. Полягає у системному дослідженні художніх особливостей надгробків, виготовлених шляхом ковальства, чавунного і бронзового литва скульптури з металу, виявлення спільності їх композиційних і технологічних якостей із металевими виробами, що оздоблювали садово-паркові композиції, інтер'єри, фасади міських будівель.

Основна частина. Вчені підкреслюють спільні стильові, композиційні та семантичні риси меморіально-сакральних виробів, виготовлених засобами художнього ковальства, чавунного й бронзового литва скульптури з металу, що набували специфічних ознак епохи, до якої належали за часом створення – бароко, класицизму, еkleктизму, модерну з його багатими металевими формами, які декорували фасади міських будівель, громадських споруд. Також звертають увагу на розвиток мистецтва литва й ковальства, за допомогою яких з давніх часів у містах і селах України виникали виробничі осередки з виготовлення не тільки речей побутового призначення, а й виробів для надмогильних пам'ятників.

У своєму історичному поступі сформувалися і виокремилися такі різновиди ковальства, як: карбування, гравіювання, художнє ковальство й литво, кожен з яких можна вважати особливим видом мистецтва. Дослідники при цьому наголошують на культуротворчій ролі мистецтва художнього металу як засобу формування ідей національної ідентичності в різні історичні періоди [3; 11; 13].

Не треба доводити, що технологія обробки металу істотно впливає на якісні показники готового виробу. До основних оперативних способів і технологічних прийомів, пов'язаних з художньою обробкою металу, належать: розрубання, пробивання отворів, згинання, закручування, звивання, вигладжування, насікання візерунків, а також склепування, з'єднання хомутами й обоймами, зварювання у горні, з'єднання на гвинтах тощо. Для виготовлення однакових деталей або виробів використовуються штампи, форми й шаблони. Найбільш

розповсюдженими техніками художньої обробки є інкрустація, насічка як на ювелірних виробках, травлення плоских рельєфів, накладання, накатка орнаментів за допомогою валиків, штампування пресом та багато інших. Формотворчі та художні якості, характеристики кованих виробів історично залежали не лише від майстерності коваля, а й від рівня розвитку технічних засобів, прийомів і способів обробки металу того чи іншого часу.

Використання стилістично споріднених мотивів, характерних для XVIII ст., було досить поширеним у металопластиці надмогильних пам'яток Лук'янівського цвинтаря періоду другої половини XIX – початку XX ст. Багато зразків сакрального напрямку, які дійшли до нашого часу, зокрема збережені й реконструйовані пам'ятники Лук'янівського меморіального заповідника, а також їх елементи – решітки, хрести, огорожі – доводять взаємодію рослинного орнаменту з геометричним.

Особливості художнього металу в архітектурі Києва середини XVII – початку XX ст. були досліджені у працях В. Могилевського. Учений проаналізував і довів унікальність металевих виробів. Дослідник не торкався питання художнього металу київських некрополів, проте, зазначав, що еволюція стилю бароко, втілена у скульптурних композиціях з металопластики, свідчить про наявність у виробках з художнього металу відповідних формотворчих, стильових, масштабних, пропорційних та розмірних особливостей. Зокрема, ці вироби – архітектурні деталі фасадів, знаки візуальної інформації, флюгери, круглі скульптури з металу, геральдичні емблеми тощо, зазнавши питомих культурних впливів, зберігають розмаїття та оригінальність вітчизняних художніх і технічних прийомів. У кованих виробках сакрально-меморіального призначення, так само, як і у міських архітектурних композиціях цього історичного періоду, переважали асиметрія, простота метричної періодичності ритму ліній, площинність і деталізація, тяжіння до емблематики.

Для декорування київських архітектурних об'єктів XVIII – XIX ст. часто використовують геометричні форми – спіралі, схожі на рукописні літери «з», «с», «х», мотиви «ялинка», «зірочка», «бігунець». Поруч із геометричними зображеннями

розміщувались рослинні мотиви, які поступово набували дедалі більшого поширення і вже наприкінці XIX ст. почали переважати у декоративних композиціях. У металевих рельєфах цього періоду часто зустрічаються зображення міської емблематики, біблійних персонажів та родової символіки. За стильовими й семантичними характеристиками вони перегукувалися з мотивами, що фігурували у виробках ювелірного мистецтва, золотого шитва й інших візуальних жанрів мистецтва. Такі впливи також позначалися на оздобленні малих архітектурних форм сакрального характеру.

Мистецтво художнього металу активно поширювалося у різних регіонах України. Творчі процеси вирізнялися розмаїттям стилістичних вирішень, довершеністю форм та цілісністю композиційних і формотворчих принципів. Тогочасні вітчизняні майстри-ковалі використовували традиційні прийоми народних майстрів художнього металу і творчо інтерпретували провідні західноєвропейські тенденції. Певну роль у спрямуванні творчого процесу відігравав також культурно-просвітницький рівень замовників, серед яких значилися не тільки заможна знать, а й відомі архітектори, художники, скульптори. Збагаченню архітектури міста художніми металевими доповненнями сприяли безпосередні контакти київських майстрів з архітекторами А. Квасовим, І. Мічуріним, П. Неєловим, В. Растреллі, О. Старцевим, І. Шеделем та ін. [10].

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. у Києві тривав розквіт класицизму. Упродовж XIX ст. мистецтво художнього металу підноситься на якісно новий рівень. Розвивається мистецтво чавунного литва. У відповідь на запити відомих архітекторів В. та А. Беретті, Ф. Меховича, П. Спарро та ін. архітектурні форми набувають лаконічності, їх образну сферу визначають мотиви геометричної, зооморфної і рослинної орнаментики. В ній гармонійно поєднуються кола, стебла, паростки й листя аканта, вінки із листя дуба, а також пальмети, левові голови, лапи тощо. Значного поширення набувають ажурні композиції – у виготовленні віконних ґрат, садових та паркових решіток, брам, огорож, металевих шпилів, також у предметах інтер'єрів. Все це також знайшло втілення в конструктивних і

декоративно-оздоблювальних композиціях меморіальних пам'ятників, зокрема, у православних надгробках. Серед найпоширеніших прийомів їх композиційного вирішення спостерігається використання елементарних і похідних від них геометричних фігур, вертикальної, горизонтальної і поворотної симетрії, повтори, тричастинне членування з різними за висотою фризами, статичність композиції.

Починаючи з середини XIX ст., стилістичні вирішення зазнають певних змін: класицистичні тенденції поволі поступаються еклектичним; архітектори, художники починають проектувати «в будь-якому стилі», через що, наприклад, решітки набувають ознак готичного стилю, оскільки їм притаманні властивості вертикалі, з'являються стрілчасті арки, три- та чотирилитники в колі, графічні сюжетні композиції, простих форм [2, с. 14 – 15].

Важливий період розвитку мистецтва металу в Києві припадає на другу половину і кінець XIX ст., коли у місті розквітає будівництво, з'являються споруди у різних стилях і течіях – пізнього класицизму, італійського та французького ренесансу, а також романському, готичному тощо. Для композицій зразків художнього металу стає притаманним лінійний ритм і тричастинність членування поруч із помітною статичністю нижніх ярусів. Верхні ж яруси, навпаки, набувають динаміки та легкості. Продовжується розвиток принципу взаємодії рослинних та геометричних форм орнаменту. Серед найпоширеніших мотивів декорування – зображення кілець, спіралей, арабесок, бутонів та паростків аканта, а також виноградної лози. Зображення «плетіння» та «пророслого» хреста зустрічаються переважно в культових спорудах та храмово-монастирських ансамблях і надмогильних хрестах.

У згаданій історичний період ковальська техніка київських майстерень поповнюється значною кількістю новітніх технічних прийомів, зокрема застосовується пайка, грубе клепання, вирізання з металу тощо. Виходячи із нових технічних можливостей, мистецтво художнього металу переходить на більш досконалий рівень, про що свідчать численні зразки високої художньої якості сакральної та світської пластики.

Обсяги виробництва металу дедалі зростали, що сприяло подальшому поширенню художнього ковальства. Суттєвий вплив на мистецтво металу справив модерн, ідея тісної взаємодії архітектури з іншими видами мистецтва, а також пошук нових декоративних можливостей металевих конструкцій, використання металу як впливового засобу художньої виразності.

У процесі аналізу композиційно-проектних вирішень огорож Лук'янівського меморіального заповідника нами відмічений високий художній рівень проєктів, втілених з майстерним поєднанням огорожі, наприклад з верхнім поясом пам'ятника у вигляді колони, стели, орнамент якого став особливо виразним. Це засвідчує, що до проєктних робіт залучали дипломованих архітекторів та скульпторів. Зауважимо, що розмаїтість орнаменту та врівноважені форми балясин надають огорожам особливої стрункості, візуально підкреслюючи їх вертикаль. В окремих випадках орнаментальні мотиви з різними вставками вдало контрастують з прямолінійними контурами секції. В цілому прийом контрастного зіставлення є поширеним у композиційному вирішенні надгробків некрополя, цей контраст забезпечується як формотворчим, так і тональним вирішенням, а також вдало доповнюється обраним матеріалом. Наприклад, доволі вдалим є поєднання темно-сірого чавуну та бронзового покриття для сталевих вставок.

Висновки. У меморіальній пластиці Київського некрополя збереглося ряд цінних об'єктів – як надгробків, скульптурних пам'ятників, так і архітектурних споруд: оригінальних гробниць, склепів, створених з металу професіоналами та народними майстрами. Аналіз особливостей київського художнього металу, різного за функціональним призначенням і технікою виконання, довів наявність спільних рис у композиційній побудові та художньо-образній сфері меморіальних пам'ятників: розповсюдженість вертикальної, горизонтальної та поворотної симетрії; тричастинність композицій елементів пам'ятників; простий метричний повтор композиційного вирішення. Характерною особливістю форми виробів з художнього металу в православній традиції поховань є домінування вертикальних елементів пам'ятників та їх аксесуарів

(колони,obelіски,хрести,ворота огорож). Винятки становлять композиції пам'ятників, головною частиною яких є плита, на котрій можуть міститися сюжети чи текстові фрагменти. Цікавим є факт пошуку виражальних можливостей художнього металу, формотворчого вираження чуттєвості, експресії, що знаходить практичну реалізацію у створенні криволінійних форм на початку перших десяти років ХХ ст..

Перспективи подальшого дослідження. Вважаємо, що перспективним напрямом вирішення проблеми подальшого вивчення вітчизняної сакральної меморіалопластики, зокрема виконаної з металу, є пошук шляхів синтезу історичного досвіду із сучасними стильовими, формотворчими й технологічними вирішеннями.

Література

1. *Боньковська С.М.* Ковальство на Україні (XIX – початок ХХ ст.). / Боньковська С.М. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 18–44.
2. *Голан А.* Миф и символ. / А. Голан. – М.: Русслит, 1993. – 375 с.
3. *Горкавий С.* Київ: фотоальбом / С. Горкавий. – К.: Мистецтво, 1999. – 112 с.
4. *Грубе Г.Р.* Путеводитель по архитектурным формам / Г. Р. Грубе, А. Кучмар; пер. с нем. М. В. Алешечкиной. — 2-е изд. — М.: Стройиздат, 1995. — 216 с.
5. *Жіллет А.* Нове мистецтво як світова естетика // Кур'єр Юнеско. – 1990. – № 10. – С. 10.
6. *Жолтовський П.М.* Художнє лиття на Україні XVI–XVIII ст. – К.: Наук. Думка, 1973. – 132 с.
7. *Косаревский И.А.* Композиция городского парка. — Изд. 2-е, перераб. и доп. / И. А.Косаревский. — Киев : «Будивельник», 1977. — 140 с.
8. *Малаков Д.В.* Тринадцять київських зустрічей із Городецьким [Текст]: путівник / Д. Малаков; авт. фото.: О. Курмазов, М. Івашенко. – К.: Грані-Т, 2011. – 64 с. – (Путівники).
9. *Малина В.* Кам'яний хрест як дерево смерті і життя // Пам'ять століть. – 2007. – № 4–5. – С. 105–122: іл. – Кам'яні надмогильні хрести.
10. *Мінжулін О.* Подарунок богів // Ковальська майстерня. – 2006. – № 1. – С. 27–32.

11. *Сіткарьова О.* До питання про надмогильні плити некрополя Успенського собору Києво-Печерської лаври // Мистецтвознавство України. – № 6–7. – 2006. – С. 503–510.

12. *Слепцов О.* Архитектура православного храма: От замысла к воплощению. – К., 2012. – 552 с.

13. *Ус В.Ф.* До питання типології композиції православного надгробку // Вісник ХДАДМ: зб. наук. пр. – Х.: ХДАДМ, 2014. – Вип. 1. – С. 85–90.

14. *Яковлев М.І.* Композиція + геометрія // М.І. Яковлев – К.: Каравела, 2007. – 240 с.

References

1. *Bon'kovs'ka S.M.* Koval'stvo na Ukraini (KhKh – pochatok KhKh st.). / Bon'kovs'ka S.M. – K.: Naukova dumka, 2003. – S. 18–44.

2. *Holan A.* Myf y symbol. / A. Holan. – M.: Russlyt, 1993. – 375s.

3. *Horkavyy S.* Kyiv: fotoal'bom / S. Horkavyy. – K.: Mystetstvo, 1999. – 112 s.

4. *Hrube H.R.* Putevodytel' po arkhytekturnym formam / H. R. Hrube, A. Kuchmar; per. s nem. M. V. Aleshechkynoy. — 2-e yzd. — M. : Stroyzdat, 1995. — 216 s.

5. *Zhillet A.* Nove mystetstvo yak svitova estetyka // Kur"yer Yunesko. – 1990. – # 10. – S. 10.

6. *Zholtovs'kyy P.M.* Khudozhnye lyt'tya na Ukraini XVI–XVIII st. – K.: Nauk. Dumka, 1973. – 132 s.

7. *Kosarevskyy Y.A.* Kosarevskyy Y. A. Kompozytsyya horodskoho parka. — Yzd. 2-e, pe-rerab. y dop. / Y. A.Kosarevskyy.— Kyev : «Budyvəl'nyk», 1977. —140 s.: yl.

8. *Malakov D.V.* Trynadtsyat' kyivivs'kykh zustrichey iz Horodets'kym [Tekst]: putivnyk / D. Malakov; avt. foto.: O. Kurmazov, M. Ivashchenko. – K.: Hrani-T, 2011. – 64 s. – (Putivnyky).

9. *Malyna V.* Kam"yanyy khrest yak derevo smerti i zhyttya // Pam"yat' stolit'. – 2007. – # 4–5. – S. 105–122: il. – Kam"yani nadmohyl'ni khresty.

10. *Minzhulin O.* Podarunok bohiv // Koval's'ka maysternya. – 2006. – # 1. – S. 27–32.

11. *Sitkar'ova O.* Do pytannya pro nadmohyl'ni plyty nekopolya Uspens'koho soboru Kyuevo-Pechers'koyi lavry // Mystetstvovnavstvo Ukrainy. – # 6–7. – 2006. – S. 503–510.

12. *Sleptsov O.* Arkhytektura pravoslavnoho khrama: Ot замысла k voploshchenyyu. – K., 2012. – 552 s.

13. *Us V.F.* Do pytannya typolohiyi kompozytsiyi pravoslavnoho nadhrobku // *Visnyk KhDADM: zb. nauk. pr.* – Kh.: KhDADM, 2014. – Вуп. 1. – S. 85–90.

14. *Yakovlyev M.I.* Kompozytsiya + heometriya // *M.I. Yakovlyev* – K.: Karavela, 2007. – 240 s.

Аннотация.

Ус В.Ф. Художественный металл в православных надгробиях Лукьяновского мемориального заповедника г. Киева. Проанализированы образцы искусства художественного металла, сакральные памятники Лукьяновского мемориального заповедника, многие из которых находятся в остаточном состоянии. Осуществлено детальное описание металлических образцов. Рассмотрены их стилевые, композиционные и семантические особенности, процессы изготовления путемковки, чугунного и бронзового литья, скульптуры из металла. Подтверждено, что художественно-декоративные и конструктивные формы надгробий из металла представляют собой уникальные образцы украинской сакральной культуры. Подчеркнуто общность их композиционных и технологических качеств с металлическими изделиями, украшали садово-парковые композиции, интерьеры, фасады городских зданий. Акцентировано внимание на особенности развития православных надгробных памятников указанного периода. Бегло освещены эволюционные изменения в развитии сакрального искусства, в частности конструктивных, технологических и художественных предпочтений данного периода под влиянием факторов национальных тенденций.

Ключевые слова: искусство художественного металла, малые архитектурные формы, надгробие, сакральная мемориальная пластика, композиционные особенности, стилевые черты.

Annotation.

Us V.F. artist metal in orthodox stories of lukyanov memorial reservoir of kiev. The samples of artistic metal art, sacred monuments of the Lukianivsky memorial reserve, many of which are in a residual state, are analyzed. A detailed description of the metal samples is made. The style, composition and semantic features were considered, as well as the process of creation, specifically smithing, cast-iron and bronze casting for the metal made sculptures. It was confirmed, that artistic-decorative and constructive forms of metal made tombstones are unique example of Ukrainian sacred culture. It is emphasized the commonality of their compositional and

technological qualities with metal products, decorated garden-park compositions, interiors, facades of urban buildings. An analysis of the peculiarities of the Kiev artistic metal, different in terms of functional purpose and technique of execution, proved the presence of common features in the compositional artistic and figurative field of memorial monuments: the prevalence of vertical, horizontal and turning symmetry; three-part composition of elements of monuments; simple metric repeat compositional solution. A characteristic feature of the shape of products of artistic metal in the Orthodox tradition of burial is the domination of vertical elements of monuments and their accessories. It is interesting to find the expressive possibilities of artistic metal, the form-forming expression of sensuality, expression, which finds practical realization in the creation of curvilinear forms in the beginning of the first ten years of the twentieth century. The focus is on features of Orthodox tombstones of this period. Evolutional changes in the development of sacred art, in particular constructive, technological and artistic preferences of this period under the influence of national tendencies highlighted.

Key words: artistic metal art, small architectural forms, gravestone, sacred memorial plastic, compositional features, stylistic features.

*Стаття надійшла в редакцію 12.03.2018
Стаття прийнята до друку 16.03.2018 р.*